

ЗА ЕЗИКОВИТЕ РЕГИСТРИ В УСТНОТО ОБЩУВАНЕ*

Йовка Тишева

ON LANGUAGE REGISTERS IN SPOKEN COMMUNICATION

Yovka Tisheva

Abstract. The main task of this paper is to discuss parts of the theoretical model for analyses of spoken communication in Bulgarian. Language register defined as language variations determined by non-linguistic parameters such as field, theme or topic of communication, ways or channels of communication, degree of interaction (dialogue or no-dialogue) is the core term used for this purpose. Some ideas for application of the model for analysis of Spoken Bulgarian data are also presented.

Key words: *spoken communication, language register, social interaction*

1. Цел и задачи

В работата по проекта „Изследване на модели и средства в различни речеве ситуации и сфери на общуването в съвременния български език“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ (дог. № ДТК 02/11 от 16.12.2009 г.) беше събрана голяма по обем база данни от аудио- и видеозаписи, представящи актуални прояви на общуване в официална и неофициална среда, между участници с различни социални характеристики, по широк кръг обществено значими или лични теми. За адекватното описание на разнообразните речеве практики се налага прилагането на комплексен изследователски модел, отговарящ на характера на изследвания обект. Основната цел на настоящия доклад е представянето на някои аспекти от комплексния теоретичен модел за описание и анализ на езиковите особености, с които се отличава устното общуване, реализирано със средствата на съвременния български език.

* В настоящия доклад се представят наблюдения, които са част от работата по проекта „Изследване на модели и средства в различни речеве ситуации и сфери на общуването в съвременния български език“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“, дог. № ДТК 02/ 11 от 16.12.2009 г. Изказвам благодарност на ФНИ за финансовата подкрепа.

Постигането на тази цел се свързва с решаване на следните конкретни задачи:

- представяне на езиковите варианти (подсистеми в рамките на националния език)
- изясняване на същността на езиковите регистри като част от системата на езиковите варианти
- представяне на скалата на езикови регистри и влиянието на социалния и на културния контекст при избора на езикови средства
- идеи за приложение на модела върху конкретен корпус с данни, представящи актуалната речева комуникация.

2. Езикови варианти и езикови регистри

Речевата компетентност, езиковото обучение, общият социален опит подсказват или налагат както следването на определени стратегии в общуването, така и избора на езикови структури за представяне на съобщението. В процеса на социализация се усвояват не само кодифицираните книжовни норми, но и конвенциите за успешно речево общуване, традиционно определяни с по-общи понятия като “речев етикет” или (добър/висок/изискан/нисък/лош) „стил”. Макар речевият етикет да се дефинира като система от правила за употребата на езикови средства, които са подходящи в дадена ситуация, на практика той се занимава най-вече с представителното публично речево поведение, а не с цялото многообразие от речеви ситуации, в които се реализира комуникацията. Ако при характеристиката на даден функционален стил се взема под внимание наличието на определени езикови структури (термини в научния стил, елипси и недовършени изречения в разговорния, тропи и фигури в художествения и т.н.), ще се окаже, че стилът е концепт, приложим за езика като цяло и за всички случаи, в които си служим с него. Няма ситуация или сфера, които да не притежават отличителни езикови характеристика, следователно наличието или липсата на дадени езикови средства се оказват определящи (различителни признаци) не само за дефиниране на съдържанието на понятието „стил”, а за употребата на езика изобщо, като система, която използваме за постигането на конкретни комуникативни цели.

Нееднозначността на традиционно прилагания терминологичен апарат наложи в рамките на представения проект да се търсят нови теоретични подходи. Критическият преглед на натрупания опит в анализите на устната комуникация показва, че теоретичните постановки на нормативната граматика или на стилистиката (учението за функционалните стилове и за разговорния стил в частност) не могат да обхванат всички

аспекти на изследвания обект. Независимо че някои автори разглеждат стила като вариант на езика, чиято употреба е подходяща при определени социални условия и води до подбор на определени синтактични конструкции и лексикални средства в конкретната ситуация (вж. Фромкин и Родман 1983), в нашата лингвистична традиция стилистичните анализи са ориентирани най-вече към особеностите на писмените текстове. Методологична система, в която лингвистичните анализи се обогатяват с включването на социални и прагматични фактори при оценка на устната комуникация, би била по-надеждна основа за представяне на комплексния характер на устната комуникация в различни сфери и ситуации.

Отправната точка на такъв тип теории е разбирането, че всеки език съществува реално чрез своите варианти, определени регионално, социално, на хронологичен принцип или според формата (писмена или устна). Езиковите варианти могат да се разглеждат като „формално определена, конвенционализирана група употреба на езика, която зависи от извънезиковия контекст, в който се реализира” (Кристъл 1987: 211). Дадена ситуация се свързва с определен езиков вариант; участниците в ситуацията осъзнават или са запознати с тази зависимост и се съобразяват с нея, за да реализират успешно комуникативните си цели. За анализите в рамките на представения проект се предлага използването на теорията за езиковите регистри, тъй като тя отчита зависимостта и диференцираността на езиковите формации от социалните фактори на средата, степента на официалност, начина или формата на комуникацията, интерактивността, диалогичността и др. Изборът е мотивиран от факта, че именно с тези параметри на общуването се свързват изследователските цели на проекта.

Терминът „езиков регистър” се употребява още през средата на ХХ век, но става особено популярен след 60-те години на миналия век благодарение на изследванията на лингвисти, които анализират връзката между употребата на езика и социалния контекст, в който езиковите структури се прилагат. М. Халидей и последователите му са сред най-изявените представители на това теоретично направление в съвременната лингвистика. Различните дефиниции на понятието „езиков регистър”, най-общо, следват идеята, че това е езиков вариант, зависим от употребата – всеки говорещ разполага с поредица от езикови варианти, като от тях избира различни варианти в различни речеве ситуации.

Тъй като диалектите, професионалните говори или жаргонът също имат статут на езикови варианти, е необходимо да се посочи какво отличава всяка от посочените подсистеми. Диалектите са териториално определени езикови варианти, а професионалните говори,

жаргонът, тайните говори – групово определени езикови подсистеми. За описанието на териториалните и груповите езикови варианти са важни характеристиките на лицата, които ги използват, напр. месторождение, местоживеене за идентифициране на диалекта; пол, възраст, занимания, професия за определяне на професионалния или груповия говор. При дефинирането на езиковите регистри не е важно кой използва определени езикови модели, а как се употребяват в определена ситуация. Важен е начинът, по който се използват езиковите средства в конкретната ситуация, а не този, който ги използва. Изборът на даден езиков регистър се свързва с факта, че всеки говорещ разполага със система от езикови варианти и може да избира измежду тях при различни ситуации. Перифразирайки Халидей (1964), ако говорещият използва един езиков вариант при всички ситуации, по всяко време, този вариант трябва да се определи като диалект; ако говорещият в различни моменти и ситуации си служи с различни езикови варианти, тогава той използва поредица от езикови регистри.

3. Класическата скала на езиковите регистри

Езиковите регистри са езикови варианти, определени от социални фактори (професия, социална роля) или от комуникативната ситуация (тип аудитория, комуникативна цел, тема на комуникацията). Всеки регистър имат свои лексикални и граматични характеристики. При анализа на устната комуникация може да се приложи петстепенната скала на регистрите, предложена от Джус (1961), която и досега се използва за описание на устния английски език:

– *застинал* (Frozen) или *статичен* (Static) – системата от езикови средства е „застинала във времето”, защото текстовете не се подлагат на актуализация, но наред с това е “застинало” и съдържанието на съобщението, тъй като не са допустими никакви или почти никакви промени в него. Този регистър се отличава с висока степен на официалност и максимална подготвеност на речевото съобщение (предварително написан текст, който се произнася или прочита, без да се правят редакции при артикулирането му). Употреба на специфична (специализирана) лексика, вкл. архаизми, е една от отличителните му черти. Най-често като илюстрация се посочва произнасянето (четенето) на религиозни текстове, на юридически текстове или на текстове, които са част от утвърдени езиково стандартизирани ритуали

– *официален* (Formal), определян, макар и по-рядко, и като *академичен* (Academic) – реализира се при еднопосочна комуникация, например в научното общуване или в официални ситуации, които не

предполагат представяне на лични позиции или оценки (дистанцирано на говорещия от съдържанието). Общуването протича без прекъсвания или неподготвена размяна на ролите между участниците в речевата ситуация, като следва установен сценарий, както например при размяната на реплики при запознанство или представяне на непознати. Отличава се с внимателен подбор на лексиката, използването на точни определения, на специфична терминология. Лексикалните средства могат да служат за реализирането на различни цели. С тях говорещият може да цели да покаже не само определено равнище на подготвеност и знания по темата, но и доминация над аудиторията. Важен белег е предварителната подготвеност на целия текст, логическата последователност на изграждащите го части и завършеността му. Този регистър се използва широко в деловата, институционалната, академичната или публичната сфера при презентации, лекции, речи, обяви, съобщения, представяне на заключения, експертизи, оценки и под.

– *консултативен* (Consultative) – определя се като доминиращ в устна комуникация заради наличието на комуникативно взаимодействие и активна размяна на реплики между участниците в общуването. Този регистър е широко застъпен в специализираните сфери, особено при общуване в професионална среда. Според някои автори консултативният регистър е конкретната реализация, приложението на официалния регистър в реалната речева комуникация. Изборът на този, а не на еднопосочния официален регистър се свързва със стремежа на говорещите да постигнат определени социалнозначими цели. Разменяните реплики са с висока степен на информативност, поради което не е задължително всички участници да имат еднакво равнище на предварителна подготовка по темата на общуването. Плавното развитие на диалогичното общуване може да бъде прекъсвано от спонтанно вземане на думата или от изрази, с които слушателят дава обратна информация на говорещия за хода на комуникативния процес. Подобни прекъсвания водят до нарушаване на „класическата” синтактична структура на изказванията. Наред с вербалните се използват невербални и/или паралингвистични средства за предаване, допълване или подкрепа на основното съобщение. Най-типичните примери за използването на този регистър се откриват при комуникация между говорещи с различен статус или роля, напр. между студент и преподавател, лекар и пациент, служител и клиент, началник и подчинен/служител.

– *всекидневен* (Casual) – използва се при комуникация в приятелски кръг. Отличава се с по-ограничен речник в сравнение с посочените вече три регистъра поради по-ограничените тематични кръгове, с които се свързва общуването в неформална среда без дистанция между гово-

рещите. Затова понякога се определя и като „групов език или жаргон” – от една страна, членовете на групата владеят този регистър, най-вече неговия речник, и така конституират езиково групата; от друга страна, за да се включи нов участник в групата, той трябва да владее съответния езиков регистър, за да бъде приет. Прекъсванията, динамичните синтактични модели, кратките или елиптични изречения са отличителна черта на всекидневния регистър. Силното влияние на контекста се проявява и във високата степен на използване на паралингвистични средства за предаване на информация. Примери за използването на този регистър дават разговорите между приятели, роднини, членове на различни клубове. Интересно е, че при компютърно опосредствана комуникация – чат, блогове, също се използват най-вече средствата на всекидневния регистър.

– *личен* (Intimate) – използва се само в най-тесен кръг, в семейството или между много близки хора – семейни двойки, съжителстващи партньори, децата в семейството, като рядко броят на участниците, използващи този регистър, е по-голям от двама. Общуването, реализирано с този регистър, не се свързва със социално значими цели; най-важното е да се покаже отношение към събеседника в пълния диапазон от интимно ласкавото до езиково агресивното. Подобно на груповия жаргон (всекидневния регистър) личният има собствен речник, отличаващ се на първо място със специфични номинативни „кодирани” изрази (преназовавания на лица и обекти, умалително-гальовни названия и обръщения), чиято референтна стойност е известна само на участниците в комуникацията. Интересно е, че езиковите средства от интимния регистър се пренася и при общуване с домашни любимци.

Представената класификация неслучайно се определя като скала на регистрите – тя дава представа за йерархията в системата, определена от степента, в която се реализира, на първо място, признакът официалност; степента на интерактивност и подготвеността на речевото съобщение допълват тази стратификация. С най-висока степен на официалност се отличава статичният (застиналият) регистър, а с най-ниска – личният регистър. Усвояването на езика започва от най-ниския (според степента на официалност) регистър по посока към по-високите. Развитието на комуникативните способности означава „издигане” на индивида по вертикалната ос на официалността – на първо място, усвояване на моделите на консултативния и на официалния регистър, чрез които протича социалната реализация.

Скалата на езиковите регистри може да бъде обогатена и с класификация по хоризонталната ос, за да се покаже субкатегоризацията в степените от по-ниските равнища в резултат на принадлежност на гово-

решите към дадена група. Първите два регистъра се отличават с извънредно малко или на практика нулеви възможности за вариации на езиковите модели, тъй като се свързват или със стандартизирани текстове, които не подлежат на промяна, или със стандартизирани общоприети формати („сценарии”), в които протича общуването. Всекидневният и консултативният регистър могат обаче да се реализират чрез поредица от варианти, определени от социални или етнокултурни фактори.

Изборът на определен регистър за реализиране на комуникацията се свързва с влиянието на следните фактори:

– *поле* (Domain, Field) – означава ситуацията, социалните дейности или сферата, от която е част езиковият текст, напр. академично общуване, бизнес комуникация, комуникация в медиите и под. С този фактор се свързва и комуникативната функция на текста, напр. предаване на обективна информация в научните текстове, създаване или промяна на мнения и нагласи чрез рекламни или медийни текстове.

– *начин* (Mode, Medium) – изборът или смяната на езиковия регистър зависят от начините, вкл. и каналите, по които се предава съобщението: чрез писмен или устен текст; при реално общуване face-to-face или опосредствано – по телефона, чрез конферентна връзка, компютърно опосредствано общуване и т.н. Влияние оказват жанрът и реторическият модел, като с най-голяма относителна тежест се оказва изборът между диалог или недIALOG за предаване на съобщението.

– *роля* (Role) – езиковите средства зависят от ролите на участниците в дискурса, от типа социално взаимодействие при общуването. Най-общо този фактор се свързва със степента на официалност и на учтивост при оформяне на езиковото съобщение. Изборът на регистър зависи от типа на аудиторията или на слушателя/адресата, като в случая решаваща се оказва степента на социална дистанция. Системата от релевантни социални отношения между участниците също влияе при избора на езикови модели за предаване на съобщението.

Трите фактора изграждат т.н. ситуативен контекст (контекст на ситуацията, context of situation): „теоретичен конструкт, използван, за да се обясни как текстът се отнася към социалните процеси, от които е част” (Халидей 1978: 10). Зад ситуативния контекст се намира културният контекст (контекст на културата, context of culture), който е съвкупност от социални процеси, реализирани с посредничеството на езика. Тези идеи са доразвити от представителите на системната функционална лингвистика (Systemic functional linguistics) и обогатени с включването на теорията за жанровете, разположени в полето на културния контекст (вж. например Мартин 2001).

4. Възможности за прилагане на теоретичния модел при анализ на данни за българския език

Изследователските цели на представения проект са свързани с анализ на езиковите средства в речевото общуване в различни сфери и ситуации, но най-голямо внимание е насочено към тези модели, които попадат на практика в средата на скалата на езиковите регистри – с официалния, консултативния или всекидневния регистър се реализира по-голямата част от социално значимата комуникация. Личният регистър обслужва други цели, поради което възможностите за „външна оценка“ на използваните езикови средства са значително ограничени, а донякъде и нерелевантни. Статичният регистър може да бъде оценяван само с оглед на това до каква степен конкретната артикулация следва текстовия и/или ситуативния модел.

При прилагането на теорията за езиковите регистри са възможни два подхода: тръгвайки от теоретичното описание на моделите, да се определи степента на реализацията им в речевата практика, като наред с това се даде отговор и на въпроса дали скалата, разработена за английския език, е приложима в този си вид и за българския. Възможно е и обратното – анализът на използваните езикови средства да бъде организиран не към регистрацията на факти (по модела правилно:неправилно, книжно:некнижно, наличие:липса), а към открояване на особеностите на приложения в общуването езиков регистър. На този етап от работата по изследване на събраните данни по-често се използва вторият подход, но с увеличаване на обема от анализирани материали ще се създаде надеждна база за обобщения и оценка на цялостната система на езиковите регистри.

Друга много важна насока е свързана с проучването на факторите, определящи избора на регистър. При анализите на устното общуване се отчита фактът, че комуникацията може да протича със или без смяна на езиковия регистър. Смяната на регистъра е свързана с комплексното действие на трите посочени параметъра – поле, начин и роля, като е възможно обаче в определени моменти един от тях да има доминиращо влияние. Сравнително слабо проучено е влиянието на социалните роли на говорещите върху избора на езикови модели – напр. на работното място; в административната сфера; в академична среда – ролята на обучаващия и на обучавания; между участници, които са в близки, неутрални или официални отношения, тоест със или без социална дистанция.

Проучването на речевите модели в конкретна комуникативна ситуация, използвани от определена група или в дадена сфера, позволява да се правят оценки за владенето и успешното прилагане на езиковите регистри. Регистърът обаче не е част от характеристиката на говоре-

щите, на индивида или на групата – той е част от езика като система, вариант, чрез който езикът реално съществува. Затова проучването на актуалните модели в речевото общуване допринася за обогатяването на знанията за съвременното състояние на българския език.

Литература

- Джус 1961:** Joos, M. The Five Clocks. New York: Harcourt, Brace and World.
- Кристъл 1987:** Crystal, D. Style – the varieties of English. In: A history of literature in the English language, 10. 1987, London: Sphere.
- Мартин 2001:** Martin, J. R. Language, register and genre. In: A. Burns and C. Coffin (Eds.), Analyzing English in a global context: A reader (pp. 149-166). London: Routledge.
- Фромкин и Родман 1983:** Fromkin, V., Rodman R. An Introduction to Language. London: Holt-Saunders.
- Халидей 1964:** Halliday, M. A. K. Comparison and translation. In: Halliday, M. A. K., M. McIntosh and P. Strevens. The linguistic sciences and language teaching. London: Longman.
- Халидей 1978:** Halliday, M. A. K. Language as Social Semiotic: the social interpretation of language and meaning. London: Edward Arnold.